

УДК [7:008]316.32

М.І. Шевченко

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНОЇ ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІД ВПЛИВОМ ТЕХНОЛОГІЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ

Українці – народ розвиненої стабільної землеробської культури, який протягом тривалого історичного розвитку нагромадив величезний досвід гармонійної взаємодії з природним середовищем. Помірність клімату, родючість землі, чорноземний фонд якої належить до найбільших і найякісніших у світі, дають підстави стверджувати, що природа «виявилась лагідною до України [11; 20]. Благодатна земля не вимагала надмірних зусиль для здобуття засобів для існування. О.Єфименко називала українців «улюбленцями природи, які звикли до її щедрих дарів» [6; 16]. Визначальною ознакою взаємодії людини і природи на українських землях із прадавніх часів було «пошанування докільля і раціональне використання його ресурсів», традиційно «узаконеним був принцип розумної доцільності, дотримання балансу між використанням і відтворенням природних ресурсів, знищенням і відновленням у живій природі» [7; 264].

Метою статті є розгляд взаємовпливу соціокультурних та природних умов у традиційній господарській культурі українців та визначення умов її еволюції.

Перші описи геокліматичних умов території, яку займає сучасна Україна, містяться у працях античних авторів. Так, докладні відомості про природні ресурси, клімат Північного Причорномор'я наводить давньогрецький історик Геродот (5 тис. до н.е.) у своєму творі «Історія», звертаючи велику увагу на землеробський побут «скіфів-орачів», яких сучасні вчені (Б.Рибаков, Д.Раєвський, Б.Мозолевський та ін.) ідентифікують як праслов'ян [3; 28-40].

Важливі згадки про населення і природу Скіфії містить праця найвидатнішого лікаря античності і реформатора медицини Гіппократа (близько 460-377 р. до н.е.) «Про повітря, води й місцевості» [1]. Давньогрецький лікар простежує причинно-наслідковий зв'язок між природно-кліматичними умовами і станом здоров'я та етнотипом корінної людської спільноти, що дозволяє говорити про нього як засновника антропогеографії й «екологічної медицини».

Особливості природно-кліматичних умов давньоруської території описав візантійський імператор, історик і письменник Константин Багрянородний (913-959 рр.) у творі «Про управління імперією». Зокрема, йому належить чи не перший докладний опис Дніпра і дніпровських порогів, слов'янські назви яких збігаються з українськими, зафіксованими Д.Яворницьким. У творі К.Багрянородного містяться й визначення головної риси характеру і способу життя «росів» – суворість, яку візантієць пояснював суворістю клімату, порівнюючи його з середземноморським [2].

Про дивовижні якості українських чорноземів, невичерпні природні багатства України писали іноземці, що відвідали її за козацької доби. Так, М.Литвин зазначав: «Ґрунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробітку, що лан виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, які дають різноманітні ніжні овочі (тут – фрукти – М.Ш.); плакається виноград, тобто звичайний виноград для їди, що сам собі росте...» [10; 48]. Г. де Боплан в «Описі України» зазначав, що тут ростуть дикі вишні, що смаковими властивостями не поступаються садовим, а також дикий мигдаль. Про багатство природних умов «землі козаків», розкішні монастирські сади тощо залишив свідчення П.Алеппський, особливо відзначаючи цілющість води: «...Вода в цій країні помічна для жінок, не полишає жодної безплідною, властивості цієї води добре відомі й досліджені» [8; 94]. Французький мандрівник Блез де Віженер, який відвідав Червону Русь (Галичину), Волинь і Поділля, писав, зокрема про Поділля: якби не набіги татарів, ця частина України «була би найкращою і найплодючішою країною серед ряду інших – через те, що ґрунт дає тут скрізь виноград і шовк без особливої опіки людини». І ще: «...Кажуть, що ґрунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і могла б прогодувати величезну кількість отар, коли би була можливість їх розводити» [10; 53].

Про щедрість рідної землі народ створив безліч прислів'їв та приказок: «Земля найбагатша, вода найсильніша», «Земля дає все і забирає все», «За рідною землею і в небі скучно» [12; 53]. В одній з приказок, наведених М.Номисом, рілля ласкаво названа «любою»: «Така люба рілля, що

дитина виросла б, коли б посадив» [12; 209].

Не менше прислів'їв та приказок створив народ і про дбайливе, шанобливе ставлення до землі, хліборобської праці: «Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько», «Земля-мати всіх годує», «Про землю піклуйся – золотим зерном милуйся», «Хто землі дає, тому земля – утрое», «Хто оре і сіє, той молодить і віє», «Нема над то ремесло, як леміш та чересло», «Умирати ладься, а на хліб ори», «Де плуг господар, а борона – господиня, там повна бочка і скриня», «Плуг, коса і небесна роса людей не морили, в біду не вводили», «Роби, роби, то й матимеш, посій жито, то й жатимеш», «Яке посієш, таке й зожнеш» [13; 76-78].

Головною ознакою української природи справді є поєднання родючості землі, благодаті природи й мальовничості краєвидів. Як відзначає О.Вільшанська: «Саме зовнішній естетичний бік селянського буття був сприятливим для описів сторонніх спостерігачів» [7; 337]. За даними О.Русова, наведеними у праці «Статистика украинского населения Европейской России» (1916 р.), на початку ХХ ст. понад 90% українців мешкали в селі, займаючись переважно землеробством, зберігаючи і примножуючи багатющий досвід господарської діяльності, звичаєво-обрядову культуру, яка ґрунтувалася на ідеї злагоди з довкіллям.

Процес становлення хліборобського етносу не був стрибкоподібним, мав еволюційний характер. Новий виробничий досвід нашаровувався на ті народні знання, набуті у попередні епохи; відсівалося контрпродуктивне, а продуктивне зберігалось в народній пам'яті. Зокрема, етнічна пам'ять не могла не зберігати досвіду ведення зернового господарства, городництва, садівництва й виноградарства, яким праслов'яни збагатилися у процесі багатівкових контактів із грецькими колоністами у Північному Причорномор'ї. Цей досвід поширювався залежно від кліматичних умов проживання тих племен, які сформували відомі на території України племінні союзи: поляни у Середньому Подніпров'ї, древляни у Східній Волині, воляни, чи бужани в Західній Волині, уличі в Нижньому Подніпров'ї, сіверяни у Дніпровському Лівобережжі, білі хорвати на Прикарпатті. Руська земля, у вузькому значенні, виникла в Середньому Подніпров'ї та басейні Західного Бугу внаслідок інтеграції східнослов'янських племен і створення «суперсоюзів».

Палеоботанічний комплекс культур ранньосередньовічних хліборобів був близьким до попереднього: вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, горох, сочевицю, овес, а з технічних культур – льон, коноплі та ін. З часом рослини, невибагливі до обробки землі, замінювались на культури, що потребували глибокої оранки та добрив. Поступово покращувалась якість сільськогосподарського інвентарю та розширювався його асортимент. Серед знарядь праці використовувались залізні широкі наральники, серпи, коси-горбуші, мотики, ручні млинарки. Культивувалися підсічна й перелогова системи землеробства. У зв'язку з переходом на більш високий рівень сільськогосподарського виробництва, розпочалося розорювання чорноземів, що започаткувало новий етап у розвитку рільництва (ранні слов'яни, як і їхні попередники, надавали перевагу менш родючим, однак легшим для обробки ґрунтам). Селянське господарство було комплексним: поряд із землеробством люди займалися тваринництвом, розводили велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, коней, причому переважання великої рогатої худоби, засвідчене археологічними знахідками, дає підстави говорити не лише про м'ясо-молочне виробництво, а й про розвиток орного землеробства з використанням волів як тягової сили. Важливе місце в господарстві посідало збирання, мисливство, риболовля. Розвивалися ремесла – ковальство, керамічне виробництво, прядіння, ткацтво, обробіток шкіри, каменю, дерева, кістки. Виробляли одяг і взуття, примітивні меблі, які заповнювали традиційне житло (переважно невеликі напівземлянки), будували господарські споруди.

Здійснені у пострадянський період спроби палеоекологічного аналізу різних давньоруських регіонів свідчать про їх суттєві відмінності й особливості – територіальні, таксономічні та екологічні. Ці відмінності, через нестачу документальних джерел, науковцям вдалося окреслити лише на основі матеріалів ландшафтно-екологічних досліджень. Різні природні умови на просторах Київської Русі визначали обсяги та продуктивність відповідних господарських угідь, а отже, й різні способи їхнього використання. Вчені довели, що навіть у синхронних територіально, відносно близьких південноруських сільських громадах часів Середньовіччя формувалася свій досвід природокористування. Так, у Поліссі доцільнішими за аграрну працю були лісові промисли (хутра, мед, віск, залізо, вироби з дерева й каменю), що давали стабільний прибуток. У другій половині I тисячоліття значних змін зазнала система землеробства: «Мало місце формування сукупності взаємопов'язаних елементів нової системи, завдяки якій змінюється структура розселення,

складається територія постійної осілості, а земля постає одним із основних джерел збагачення і могутності держави» [7; 47-48]. Зокрема, залишаючись у вжитку, відійшли на другий план перелогова й підсічна системи, оскільки тривалий процес відновлення родючості, властивий перелогові, був неприйнятний у густонаселених районах лісостепової зони. Господарства переходили на парову систему з такими її формами, як двопілля, трипілля та багатопілля, яких дотримувалися в Україні й у ХІХ ст. Суттєво змінилася землеробська техніка: перехід до плужної оранки забезпечив новий агротехнічний ефект (піднімання вологи з нижніх шарів ґрунту й аерацію – насичення ґрунту повітрям для прискорення процесу мінералізації). Унаслідок цього до орного фонду були залучені важкі чорноземи, почали вирощувати нові види рослин (замість пливчастих культур – голозерні), що забезпечило перехід до товарного виробництва борошна і хлібопродуктів.

Цей процес розпочався в ХІ ст. і набув значного розвитку у ХІІ-ХІІІ ст. Важливим елементом агротехнічної системи було також внесення органічних добрив, які підвищували родючість ґрунту і поєднали в єдиний комплекс землеробство і тваринництво. Крім того, відбулося значне поширення городництва (вирощували капусту, огірки, мак, буряк, редьку, моркву, цибулю, часник, хміль) й садівництва (вирощували вишні, сливи, черешні, волоські горіхи, яблука). За свідченням палеоботаніків, цей перелік доповнювали такі продукти збиральництва, як кизил, ліщина, терен, горобина, чорна бузина, калина, малина, ожина, журавлина, суниця, гриби та ін. [7; 48-51].

Нагромаджений українськими вченими археологічний матеріал дає підстави стверджувати, що сільськогосподарське виробництво давньоруських часів сягнуло досить високого рівня й забезпечувало державу продуктами землеробства і тваринництва, формуючи підвалини її економічної могутності, створюючи умови для культурного розвитку. При цьому вимальовується реальний образ давньоруського хлібороба, суттєво відмінний від того забитого, нещадно експлуатованого смерда, образ якого формувала популярна, а частково і спеціальна література радянської доби. Насправді це був вільний, самодостатній виробник матеріальних благ, що власною важкою працею забезпечував собі високий рівень життя, – матеріальний достаток, особисту свободу (певно, відносно в умовах феодального суспільства) і творче самовираження у формах святково-обрядової, дозвіллевої культури та різноманітних формах фольклору, ужиткового мистецтва тощо. Насаджуване «зверху» християнство не викорінило пантеїзму давньоруського селянина, нове релігійне вчення певною мірою «нашарувалося» на сформований світогляд, об'єктом якого був світ рідної природи, а не чужі метафізичні сутності.

Землеробська традиція була основою неперервності культурної історії України-Русі: «Українська культура мала аграрну основу передусім тому, що система й техніка землеробства, які склалися вже в часи Русі, виявилися надзвичайно стійкими. За умов лісостепової України всіх історичних часів, – зазначає М.Попович, – східнослов'янська Північно-стєпова Україна-Русь перейшла на трипільську систему з постійними землеробськими поселеннями і зберегла її та необхідну техніку в головних рисах до ХVІІІ ст. Упродовж десяти віків землю нашої вітчизни орав український плуг, знаряддя винайдене на основі балканських зразків нашими народними майстрами і вдосконалювань поколіннями селян, хліба, добутого працею селянина вистачало, щоб прогодувати і себе і місто» [9; 720].

Щедрість українських чорноземів не стимулювала потреби підкоряти природу, боротися з нею, навпаки – спонукала до толерантного ставлення, зміцнення і поглиблення гармонійності усіх видів господарської діяльності. Це виявлялося у зміні ниви для вирощування зернових, у дотриманні сезонів полювання, не завдаючи шкоди лісонасадженням, вирубки дерев, піклуванні про чистоту водних ресурсів тощо. Інструментом взаємодії людини і природи були знаряддя виробництва, технічні характеристики яких значною мірою визначали механізми адаптації етноспільноти до умов довкілля. Зміна цих механізмів під впливом технічних і соціальних чинників зумовлювала й динаміку розвитку традиційно-побутової культури. Завдяки розвитку знарядь виробництва й способів обробки землі збільшувалась її продуктивність, а отже поглиблювалась гармонійна взаємодія хлібороба з довкіллям, зростала вдячність до мудрої землі-годувальниці. Специфіка географічного положення України у південній смузі Східної Європи, на межі з Азією, за відсутності природних бар'єрів, які б захищали її від ворожих вторгнень, зумовила перетворення благодатного за своїми природно-кліматичними умовами краю на арену постійної боротьби з войовничими сусідами, прирікали хліборобський народ на жорстокі випробування. «Якщо природа для українця була улюбленою матір'ю – зазначала О.Єфименко, то історія виявилась для нього суворою мачухою чи то злою чаклункою, яка присікала на хрестини останнього з своїм згубним словом знищила всю силу

благодійних дарів, якими був ошасливлений новонароджений [6; 16].

Українці зберігали землеробські традиції і вдосконалювали сільськогосподарські знаряддя в умовах складних геополітичних впливів і воєнних лихоліть: монголо-татарське завоювання і грабіжницькі напади турецько-татарських загарбників, систематичні з кінця XV ст., витіснили людність у менш сприятливі для землеробства зони лісостепу й лісів. На родючих, найбільш перспективних землях Південної України влітку кочували татарські орди, що ускладнювало відродження агроприводництва.

Для адекватного розуміння еволюції селянської правосвідомості і звичаєво-правової культури необхідно торкнутися типології селянського сімейного ладу. Адже сім'я була головним суспільним осередком, у межах якого формувалися і зберігалися правові уявлення селян про право на землю, розподіл майна, шлюб, спадщину, судочинство, а також розвивалася практика соціальних відносин з іншими сімейними колективами, громадою та іншими станами суспільства.

Форми сімейного устрою та громадського укладу значною мірою залежали від природно-кліматичних умов, у яких народ здійснював свою господарську діяльність. «Вплив родючих ґрунтів в Україні на її жителів вражає у порівнянні з відбитком, що його наклали на селян сусідньої Росії убогі землі, – зазначав О.Субтельний. – На російській півночі неродючі піщані ґрунти, суворий клімат і короткий вегетативний період – принаймні на місяць коротший, ніж в Україні, – все ж змушувало російських селян об'єднувати ресурси для сильного обробітку землі, зате в Україні куди більшого поширення набуло одноосібне господарство. Ці розходження зумовили появу суттєвих відмінностей у ментальності, культурі та суспільно-економічній організації двох споріднених народів» [11; 19-20].

Проблеми типології селянської сім'ї досліджені А.Гурбиком у працях «Типологізація сімейного ладу в Україні XIV-XVI ст.» [4] і «Типологізація української середньовічної сім'ї в контексті територіальної громади XIV-XVI ст.» [5]. Узагальнюючи, учений зазначає: «Документальні матеріали з XIV-XVI ст., з історії форм сім'ї в Україні дають усі підстави твердити про малі й великі нероздільні (регенеровані на основі малих) сім'ї як про основні форми сімейного ладу. Слід також наголосити на відмінності нерозділених селянських сімей епохи Середньовіччя і великих патріархальних сімей родоплемінного (та й перехідного) суспільства. Останні побутували постійно і були етапом переходу від роду, який розпадався, до малої сім'ї, а нерозділені існували за умов панування малої сім'ї і відтворювались на її основі. Причому на українському ґрунті дедалі більш помітною була тенденція, особливо в XVI ст., до зменшення тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я – нерозділена сім'я – малі сім'ї» [7; 99].

Джерельні приписи

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – СПб., 1852.
2. Багрянородный К. Об управлении империей / Константин Багрянородный // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Состав. Г.Г. Литаврин. – М.: Наука, 1982. – С. 267-343.
3. Геродот. Історія: У 9-ти кн. / Геродот / Перекл., передм. і прим. О.О. Білецького. – К.: Наук. думка, 1993. – 575 с.
4. Гурбик А. Типологізація української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV-XVI ст. / А.Гурбик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. ст. – Число 4. – Ч. 2. – К., 2000. – С. 415-431.
5. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / В.Давидюк. – 3 вид., доповн. й переробл. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 320 с.
6. Єфименко О. Історія України та її народу / О.Єфименко. – К.: Наук. думка, 1992.
7. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / Передм. В.А. Смолія. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2006. – 653 с.
8. Нельга О.В. Теорія етносу: курс лекцій / О.В. Нельга. – К.: Тандем, 1997. – 368 с.
9. Попович М. Нарис історії культури України / М.Попович. – 2 вид., випр. – К.: АртЕК, 2001. – 728 с.
10. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський; Передм. Д.Чепурного. – К.: Довіра, 1992. – 255 с.
11. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний; Перекл. з англ. Ю.Шевчука; Передм. С.В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
12. Українські прислів'я та приказки / Упорядк. С.В. Мишанича та М.М. Позяка; Вст. ст. М.М.

Паза. – К.: Дніпро, 1984. – 390 с.

13. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М.Номис; Упоряд., прим. та вст. стаття М.Пазяка. – К.: Либідь, 2004. – 352 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

Резюме

Аналізується динаміка розвитку традиційної побутової культури та вплив на її розвиток технологічних і соціальних чинників.

Ключові слова: традиційно побутова культура, динамка, земля, хлібороб.

Summary

Shevchenko M. A dynamics of development of traditional domestic culture is under act of technological and social factors

The article looks into the development dynamics of the traditional culture and its influence upon technological and social factors.

Key words: traditional culture, dynamic, earth, farmer.

Аннотация

Проанализировано динамику развития традиционной бытовой культуры и ее влияние на развитие технологических и социальных факторов.

Ключевые слова: традиционная бытовая культура, динамика, земля, хлебороб.